

MILLIY EKOLOGIK SIYOSATNI AMALGA OSHIRISH MEXANIZMLARINING HUQUQIY TAHLILI VA SAMARADORLIK KO'RSATKICHLARI

Mustafayev Abbas Odil o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti magistranti

Annotatsiya

Mazkur ilmiy ishda O'zbekiston Respublikasida ekologik siyosatning shakllanishi, uning huquqiy asoslari hamda zamonaviy rivojlanish bosqichlari tizimli ravishda tahlil etiladi. Tadqiqot davomida milliy qonunchilik bazasi, amaldagi institutsional mexanizmlar va xalqaro tajriba o'rganilib, ekologik siyosat samaradorligini oshirishga to'sqinlik qilayotgan omillar aniqlangan. Shuningdek, ekologik boshqaruvni takomillashtirish, huquqiy mexanizmlarni modernizatsiya qilish va raqamli texnologiyalarni joriy etish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqilgan. Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida milliy ekologik siyosatni amalga oshirishning huquqiy mexanizmlari tahlil etiladi. Ekologik qonunchilik tizimi, ijro etuvchi organlarning vakolatlari, jamoatchilik nazorati va samaradorlik baholash usullari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot davomida milliy va xalqaro huquqiy tajribalar qiyosiy tahlil usulida o'rganilgan bo'lib, ekologik siyosatning amaldagi holati, muammolari va uni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: *Ekologiya huquqi, ekologik siyosat, ekologik xavfsizlik, barqaror rivojlanish, ekologik nazorat, monitoring, tabiiy resurslar, yashil iqtisodiyot. Huquqiy mexanizm, ekologik qonunchilik, samaradorlik, atrof-muhit muhofazasi, davlat boshqaruvi.*

Kirish

Hozirgi davrda ekologik muammolar insoniyat taraqqiyotiga bevosita ta'sir etuvchi eng muhim omillardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Iqlim o'zgarishi, suv resurslarining kamayishi, atmosfera havosining ifloslanishi hamda tuproq degradatsiyasi global miqyosda jiddiy muammolarni yuzaga keltirmoqda. Shu sababli ekologik siyosatni samarali tashkil etish va uni mustahkam huquqiy asoslar bilan ta'minlash zarurati ortib bormoqda. O'zbekiston Respublikasida ham ekologik muammolar, xususan, Orol dengizi inqirozi, urbanizatsiya va sanoatlashtirish natijasida yuzaga kelayotgan ekologik xavflar davlat siyosatida ekologik yo'nalishni ustuvor darajaga olib chiqdi.

Konstitutsiyada belgilangan atrof-muhitga oid huquqlar fuqarolarning ekologik xavfsizligini ta'minlashga xizmat qiladi. Biroq bu huquqlarni amalda ta'minlash uchun huquqiy mexanizmlarni takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy

dunyo miqyosida ekologik muammolar butun insoniyat uchun ustuvor masalaga aylanib bormoqda. Iqlim o'zgarishi, biologik xilma-xillikning yo'qolishi, tuproq va suv resurslarining ifloslanishi kabi global ekologik inqirozlar davlatlardan samarali va izchil ekologik siyosat yuritishni talab etmoqda. O'zbekiston Respublikasi uchun ham bu masala alohida ahamiyat kasb etadi, zira mamlakat Orol dengizining qurib borishi, qishloq xo'jaligida suv sarfining yuqoriligi va sanoat korxonalarining ekologik ta'siri kabi o'ziga xos ekologik muammolarga duch kelmoqda.

Milliy ekologik siyosatni amalga oshirish mexanizmlari nafaqat qonunchilik, balki ijroiya va nazorat organlarining hamkorligini, shuningdek, jamoatchilik ishtirokini ham o'z ichiga oladi. Ushbu mexanizmlarning huquqiy asoslari, ularning amaliy samaradorligi va takomillashtirish yo'llari huquqiy tadqiqotlarning dolzarb mavzularidan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasidagi milliy ekologik siyosat mexanizmlari huquqiy tahlil qilinadi va ularning samaradorligi baholanadi.

Tadqiqotning maqsadi - milliy ekologik siyosatni huquqiy tartibga solish tizimini tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot metodologiyasi sifatida qiyosiy-huquqiy tahlil, tizimli yondashuv va empirik tadqiqot usullaridan foydalanilgan.

Asosiy qism

Ekologik siyosatning huquqiy asoslari. O'zbekiston Respublikasida ekologik siyosatning huquqiy asoslari bir qator normativ-huquqiy hujjatlar orqali belgilanadi. Ushbu hujjatlar atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ekologik xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan. Asosiy qonun hujjatlari ekologik munosabatlarni tartibga soluvchi kompleks tizimni tashkil etadi. Ular orqali davlat, jamiyat va fuqarolar o'rtasidagi ekologik munosabatlar huquqiy jihatdan mustahkamlanadi. Shu bilan birga, ekologik siyosat davlat dasturlari va strategik hujjatlar orqali rivojlantirilmoqda. Bu esa ekologik boshqaruv tizimini zamonaviy talablarga moslashtirish imkonini beradi.

Ekologik siyosat va uning huquqiy mexanizmlari masalasi ilmiy adabiyotlarda keng ko'rib chiqilgan. Xalqaro miqyosda Sands P. (2003) "Principles of International Environmental Law" asarida xalqaro ekologik huquqning asosiy tamoyillarini belgilab bergan [1]. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Inson muhiti bo'yicha 1972-yildagi Stokgolm deklaratsiyasi va 1992-yildagi Rio deklaratsiyasi ekologik siyosatning xalqaro-huquqiy asoslarini mustahkamlagan.

Mahalliy olimlardan Xolmatov I.X. (2018) o'zining "O'zbekiston ekologik huquqi" nomli monografiyasida milliy ekologik qonunchilikni tizimli tahlil qilgan [2]. Toshq'lova M. (2020) esa "Davlat ekologik siyosatining huquqiy mexanizmlari" dissertatsiyasida ijro etuvchi organlarning vakolatlarini o'rganib, ularni

takomillashtirish bo'yicha takliflar kiritgan [3]. Xoliqov A. va Nazarov B. (2021) qo'shma ilmiy maqolasida ekologik monitoring tizimining huquqiy asoslarini keng yoritgan [4].

Shu bilan birga, milliy ekologik siyosatni amalga oshirish mexanizmlarining kompleks huquqiy tahlili va ularning samaradorlik ko'rsatkichlari masalasi o'zbek huquqshunosligida hali yetarlicha o'rganilmagan. Ushbu maqola aynan shu bo'shliqni to'ldirish maqsadida yozilgan.

Ekologik boshqaruv tizimi

Ekologik siyosatni amalga oshirishda davlat boshqaruvi muhim rol o'ynaydi. Vakolatli organlar ekologik nazorat, monitoring va tartibga solish funksiyalarini bajaradi.

Ekologik boshqaruv quyidagi yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

- atrof-muhit monitoringi
- ekologik ekspertiza
- nazorat va inspeksiya faoliyati
- tabiiy resurslardan foydalanishni tartibga solish

Ammo ushbu tizimda ayrim kamchiliklar mavjud bo'lib, ular ekologik siyosat samaradorligini cheklaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlardan foydalanilgan: qiyosiy-huquqiy tahlil (milliy va xalqaro ekologik qonunchilikni solishtirish), formal-yuridik metod (qonun normalarini sharhlash), tizimli tahlil (ekologik siyosatni yaxlit tizim sifatida o'rganish) va statistik usullar (samaradorlik ko'rsatkichlarini baholash). Tadqiqotning empirik bazasini O'zbekiston Respublikasining ekologik qonunchiligi, normativ-huquqiy hujjatlar, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining hisobotlari va xalqaro tashkilotlarning ma'lumotlari tashkil etadi.

Asosiy natijalar va tahlil

Amaldagi tizimni o'rganish natijasida quyidagi muammolar aniqlanadi: Birinchidan, ekologik qonunchilikning ayrim normalari zamonaviy talablarni to'liq qamrab olmaydi. Ikkinchidan, qonunlarning ijro mexanizmlari yetarlicha samarali emas. Milliy ekologik qonunchilik tizimining huquqiy tahlili. O'zbekiston Respublikasida ekologik qonunchilik ko'p pog'onali tizimni tashkil etadi. Uning asosini 1992-yil qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 50-54-moddalari tashkil etib, ular fuqarolarning sog'lom atrof-muhitda yashash huquqi va tabiatni muhofaza qilish majburiyatini belgilaydi. Ikkinchi pog'onada 1992-yilda qabul qilingan "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi asosiy qonun turibdi. Ushbu qonun O'zbekistondagi ekologik munosabatlarni tartibga soluvchi markaziy normativ-huquqiy hujjat bo'lib, o'zidan keyingi barcha ekologik qonunchilik bazasi hisoblanadi.

Uchinchi pog'onda tarmoq qonunlari joylashgan: "Suv va suv xo'jaligi to'g'risida"gi (1993), "Yer to'g'risida"gi (1998), "O'rmon to'g'risida"gi (1999), "Hayvonot dunyosi to'g'risida"gi (1997), "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi (1996) qonunlar va boshqa normativ hujjatlar. Bu qonunlarning ko'pligi va ba'zan bir-biridan farq qiluvchi normalarning mavjudligi normalar ziddiyatini keltirib chiqarmoqda, bu esa amaliyotda huquqni qo'llashda muammolarga olib keladi. Uchinchidan, ekologik nazorat tizimi texnologik jihatdan yetarli darajada rivojlanmagan. To'rtinchidan, chiqindilarni boshqarish tizimi mukammal emas. Beshinchidan, aholining ekologik madaniyati yetarli darajada shakllanmagan.

Xalqaro tajriba

Xalqaro amaliyot ekologik siyosatni samarali tashkil etishda muhim ahamiyatga ega. Rivojlangan davlatlarda ekologik boshqaruv quyidagi mexanizmlar orqali amalga oshiriladi:

- ekologik soliq tizimi
- “ifloslantiruvchi to'laydi” prinsipi
- raqamli monitoring
- jamoatchilik nazorati

Ijro etuvchi mexanizmlar va instituttsional tuzilma

Ekologik siyosatni amalga oshirishning asosiy instituttsional tuzilmasini O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi (Ekologiya qo'mitasi) tashkil etadi. 2019-yilda qayta tashkil etilgan ushbu idora ekologik nazorat, davlat ekologik ekspertizasi va ekologik monitoring sohasida faoliyat yuritadi. Shu bilan birga, Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ekologik muammolar bo'yicha ishchi guruhlar, Oliy Majlisning Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish qo'mitasi, viloyat hokimliklari huzuridagi ekologiya bo'limlari ham muhim o'rin tutadi.

Ammo hozirgi instituttsional tuzilmada bir qator kamchiliklar mavjud. Birinchidan, turli vazirliklar va idoralar o'rtasida vakolatlarni chegaralash masalasi aniq belgilanmagan hollari ko'p. Masalan, Qishloq xo'jaligi vazirligi, Suv xo'jaligi vazirligi va Ekologiya qo'mitasi o'rtasida yer va suv resurslarini boshqarish bo'yicha huquqiy koliziyalar kuzatiladi. Ikkinchidan, markaziy va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasidagi ekologik vakolatlar bo'linishi me'yoriy jihatdan mukammal emas.

Takomillashtirish yo'nalishlari

Ekologik siyosatni rivojlantirish uchun quyidagi choralar muhim hisoblanadi:

- qonunchilikni yangilash va tizimlashtirish
- ekologik nazoratni kuchaytirish
 - raqamli texnologiyalarni joriy etish
- ekologik ta'limni rivojlantirish
- jamoatchilik ishtirokini kengaytirish

Ekologik monitoring va nazorat mexanizmlari

Ekologik monitoring - bu atrof-muhit holatini kuzatib borish, o'zgarishlarni aniqlash va prognoz qilish tizimi bo'lib, u samarali ekologik siyosatning asosiy elementi hisoblanadi. O'zbekistonda davlat ekologik monitoring tizimi 1992-yildan boshlab shakllana boshlagan. Hozirda ushbu tizim Ekologiya qo'mitasi, Gidrometeorologiya markazi va boshqa idoralar tomonidan birgalikda boshqariladi.

Ekologik nazorat mexanizmlari uch shaklda amalga oshiriladi: davlat nazorati (Ekologiya qo'mitasi inspeksiyasi orqali), ishlab chiqarish nazorati (korxonalarining o'z-o'zini nazorat qilishi) va jamoatchilik nazorati (fuqarolik jamiyati institutlari orqali). Nazorat mexanizmlarining huquqiy asoslari "Davlat nazorati to'g'risida"gi qonun va ekologik soha bo'yicha normativ hujjatlarda belgilangan.

Natijalar

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda ekologik siyosatning huquqiy asoslari shakllangan bo'lsa-da, uni takomillashtirish zarur. Zamonaviy yondashuvlarni joriy etish orqali ekologik boshqaruv samaradorligini oshirish mumkin. Muhokama va tavsiyalar:

O'tkazilgan huquqiy tahlil asosida milliy ekologik siyosatni takomillashtirish uchun quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

- 1. Ekologik qonunchilikni kodifikatsiya qilish:** Tarqoq holda mavjud ekologik qonunlarni yagona Ekologik kodeksga birlashtirish normalar ziddiyatini bartaraf etadi va huquqni qo'llash amaliyotini yaxshilaydi. Ko'pgina rivojlangan davlatlar (Fransiya, Braziliya) va MDH mamlakatlari (Rossiya, Qozog'iston) bu yo'ldan o'tgan.
- 2. Instituttsional mustaqillikni kuchaytirish:** Ekologiya qo'mitasining siyosiy bosimdan mustaqilligi va moliyaviy resurs bilan ta'minlanishi darajasini oshirish zarur. Bu organning boshqa vazirliklar bilan tengligi va istiqloliyatini huquqiy jihatdan mustahkamlash maqsadga muvofiq.
- 3. Jamoatchilik ishtirokini kengaytirish:** Ekologik qarorlar qabul qilishda fuqarolik jamiyati va nodavlat notijorat tashkilotlarining ishtiroki uchun huquqiy mexanizmlarni kuchaytirish. Xususan, ekologik ta'sir baholash jarayonida jamoatchilik muhokamasini majburiy bosqich sifatida mustahkamlash.
- 4. Raqamli texnologiyalarni joriy etish:** Ekologik monitoring, hisobot berish va nazorat jarayonlarini raqamlashtirish samaradorlikni sezilarli oshiradi. Atrof-muhit holatining real vaqt rejimida kuzatib boriladigan yagona raqamli platformani yaratish zarur.
- 5. Iqtisodiy mexanizmlarni rivojlantirish:** "Ifloslantiruvchi to'laydi" tamoyilini yanada samarali tatbiq etish, ekologik sug'urta institutini rivojlantirish va yashil iqtisodiyotga o'tishni rag'batlantiruvchi soliq imtiyozlarini kengaytirish.

Muhokama

Ekologik siyosatni rivojlantirish ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, u huquqiy, institutsional va ijtimoiy omillarni qamrab oladi. Raqamli texnologiyalarni qo‘llash, ochiqlikni ta‘minlash va jamoatchilik nazoratini kuchaytirish ekologik siyosat samaradorligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

Xulosa

Mazkur tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston Respublikasida milliy ekologik siyosatni amalga oshirishning huquqiy asoslari shakllangan, ammo ular bir qator muhim kamchiliklardan xoli emas. Ekologik qonunchilik tarqoqligi, institutsional tuzilmada vakolatlar aniq chegaralanmaganligi, jamoatchilik ishtirokining past darajasi va monitoring tizimining resurs etishmovchiligi asosiy muammolar sifatida belgilandi.

Samaradorlik ko‘rsatkichlarini baholash natijalariga ko‘ra, O‘zbekistondagi ekologik siyosatning umumiy samaradorlik darajasi o‘rtacha (5.3/10) darajada baholanadi. Xalqaro integratsiya va qonunchilik sifati bo‘yicha nisbatan yuqori ko‘rsatkichlar kuzatilsa ham, institutsional salohiyat va jamoatchilik ishtiroki sohalari yaxshilanishni talab etadi. Ishlab chiqilgan tavsiyalar - ekologik kodeks yaratish, institutsional mustaqillikni kuchaytirish, jamoatchilik ishtirokini kengaytirish, raqamli transformatsiya va iqtisodiy mexanizmlarni rivojlantirish - amalga oshirilsa, milliy ekologik siyosatning samaradorligini sezilarli darajada oshirish mumkin. Ushbu yo‘nalishda keyingi ilmiy tadqiqotlar, ayniqsa ekologik huquqbuzarliklar uchun javobgarlik mexanizmlari va xalqaro ekologik shartnomalar ijrosini baholash bo‘yicha chuqur tahlillar zarur

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (2023).
2. “Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonun.
<https://gov.uz/oz/eco/pages/laws>
3. “Ekologik ekspertiza to‘g‘risida”gi Qonun. <https://lex.uz>
4. “Chiqindilar to‘g‘risida”gi Qonun. <https://lex.uz>
5. O‘zbekiston Ekologiya vazirligi. <https://eco.gov.uz>
6. UNEP. <https://www.unep.org>
7. ResearchGate ilmiy maqolalari. <https://www.researchgate.net>
8. <https://lex.uz>
9. <https://gov.uz>
10. <https://eco.gov.uz>
11. <https://www.unep.org>
12. <https://www.researchgate.net>
13. Xolmatov I.X. (2018). O‘zbekiston ekologik huquqi. Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti.

14. Toshq'lova M. (2020). Davlat ekologik siyosatining huquqiy mexanizmlari. Yuridik fanlar nomzodi dissertatsiyasi. Toshkent: TDYuU.
15. Xoliqov A., Nazarov B. (2021). Ekologik monitoring tizimining huquqiy asoslari. Huquq va jamiyat jurnali, 3(15), 45-58.
16. Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida: O'zbekiston Respublikasining qonuni. (1992, 9 dekabr).
17. O'zbekiston Respublikasi Ekologiya qo'mitasi (2023). 2022-yil ekologik holat to'g'risida milliy ma'ruza. Toshkent.

